

JACEK CHACHAJ

NAJDAWNIEJSZE DZIEJE KOŚCIOŁA POD WEZWANIEM ŚW. MAURYCEGO W ZAWICHOŚCIE*

Abstrakt. Tekst przedstawia dawne i obecne poglądy na temat czasu powstania kościoła pod wezwaniem św. Maurycego w Zawichostcie. Opisuje dominujące obecnie wśród części badaczy (przede wszystkim archeologów) przekonanie, że kościołem tym była romańska budowla (tetrakonchos), której relikty odkryto kilka dekad temu. Przekonanie to wraz z przyjętą przez archeologów datacją powstania obiektu rzutują na wizję rozwoju zawichojskiego ośrodka kościelnego. Artykuł stanowi próbę skonfrontowania dzisiejszych poglądów z wymową źródeł pisanych i zarysowania rzeczywistej wizji najdawniejszych dziejów świątyni pod wezwaniem św. Maurycego w Zawichostcie.

Słowa kluczowe: Zawichost; archidiaconat zawichojski; rozwój sieci kościelnej; kościół św. Maurycego w Zawichostcie; tetrakonchos w Zawichostcie; średniowiecze

THE OLDEST HISTORY OF SAINT MAURICE'S CHURCH IN ZAWICHOST

Abstract. The text focuses on past and present viewpoints on the date of the creation of the church dedicated to St Maurice in Zawichost. It presents the belief, currently dominant among some researchers (primarily archaeologists), that this church was a Romanesque building (tetraconch), the relics of which were discovered several decades ago. This conviction, together with the dating of the building's construction as adopted by archaeologists, affects the way of looking at the development of Zawichost's ecclesiastical centre. The article attempts to confront today's views with what is included in written sources and outlines a real vision of the oldest history of Saint Maurice's Church in Zawichost.

Keywords: Zawichost; archdeaconry of Zawichost; development of the ecclesiastical network; St Maurice's Church in Zawichost; tetraconch in Zawichost; Middle Ages

---

Dr hab. JACEK CHACHAJ, prof. KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Historii; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: chachaj@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2268-9692>.

* Praca naukowa dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa”. Nr projektu: NdS/531706/2021/2021, kwota dofinansowania: 926 350 zł, całkowita wartość projektu: 926 350 zł.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

W ramach projektu „Księgi metrykalne z XVI-XVIII w. – źródło do badań nad rodziną i dziedzictwem kulturowym Polski”, obejmującego południowo-zachodnie rejony historycznego województwa lubelskiego, podjęto między innymi analizę stanu struktur parafialnych znajdujących się na badanym terenie wschodniej części archidiekanatu zawichojskiego w epoce nowożytnej. Prace te zrodziły pytania o przebieg procesu kształtowania się badanych struktur także w okresie wcześniejszym. Okazało się wówczas, że dotychczasowa literatura naukowa odnosząca się do wspomnianego procesu jest dość skąpa, należy też przyrzeć się jej pod kątem aktualności zawartych w niej ustaleń.

Kolejnym wnioskiem wynikłym z badań procesu rozwoju sieci kościelnej w leżącej na wschód od Wisły części archidiekanatu zawichojskiego był postulat dokładniejszego ustalenia momentu fundacji jednej z trzech najstarszych świątyń Zawichostu, mianowicie kościoła św. Maurycego. Okazało się bowiem, że próby opisanego początku kształtowania się najstarszej sieci kościelnej na obszarach archidiekanatu zawichojskiego, a zwłaszcza jego wschodniej części, w dużym stopniu zależą od ustalenia choćby przybliżonego czasu powstania tej świątyni. Nie ulega wątpliwości, że był to najstarszy obiekt sakralny oddziałujący dość długo na znaczne obszary położone na wschód od Wisły. Inne świątynie na badanym terenie wzniesiono później, a ramy chronologiczne ich powstania da się ustalić właśnie na podstawie danych dotyczących wspomnianego kościoła. Zakładając jego wcześniejszą fundację, można zbudować sensowną wizję rozwoju sieci kościelnej wschodniej części archidiekanatu zawichojskiego zapoczątkowanego w czasach dawniejszych. Z kolei przesuwając jego powstanie na epokę późniejszą, musimy przyjąć, że także inne średniowieczne kościoły obecne na badanym obszarze wzniesiono nieco później.

Pierwsza wzmianka źródłowa świadcząca o istnieniu kościoła św. Maurycego w Zawichoście pochodzi z 1191 r. Został on wymieniony wraz ze swoimi dochodami jako element uposażenia konsekrowanej wtedy kolegiaty Najświętszej Marii Panny w Sandomierzu przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Piotra¹. Nigdy nie podlegał zatem dyskusji fakt istnienia interesującej nas świątyni u schyłku XII wieku. Pamiętając jednak, że mogła się ona znaleźć w uposażeniu kolegiaty sandomierskiej już wcześniej (w 1191 r. tylko to potwierdzono) – a na pewno funkcjonowała przez jakiś czas też przed przekazaniem

---

¹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1, wyd. Franciszek Piekosiński (Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1876), 5, nr 2; Jan Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. Aleksander Przeździecki, t. 1 (Kraków: Ex Typographia Kirchmajeriana, 1863), 402. U Długosza z błędną datą „1121”.

jej grupie kanonicznej z Sandomierza – dochodzimy do ważnych wniosków odnośnie do czasu jej powstania. Wygląda bowiem na to, że trudno byłoby podważyć tezę o istnieniu tego obiektu najpóźniej w pierwszej połowie XII wieku.

Termin, którym opisano omawiany kościół w 1191 r., gdy nazwano go kaplicą – *capella sancti Maurittii de Zavichost* – stał się przyczyną nieporozumień, bo niektórzy na tej podstawie sądzili, że chodzi o zawichojską kaplicę, być może grodową². Sprawę ostatecznie wyjaśnił Tadeusz Lalik, zwracając uwagę, że w dokumencie z 1191 r. tylko kolegiata sandomierska została nazwana kościołem (*ecclesia*). Wobec wszystkich innych wyliczonych tam świątyń, które wraz z ich dochodami nadano kolegiacie, niezależnie od ich statusu (przynajmniej część z nich miało podległe sobie okręgi) użyto konsekwentnie terminu *capella*, co zapewne miało ukazać różnicę w hierarchii obiektów sakralnych między nimi a głównym kościołem sandomierskim³.

Omawiana świątynia zwraca uwagę przede wszystkim swoim wezwaniem, prawie niespotykanym na ziemiach polskich. Stanisław Litak odnotował dla drugiej połowy XVIII wieku tylko dwa kościoły z tym patrocinium w granicach Rzeczypospolitej i Śląska. Istniały one w Gołczy i we Wrocławiu⁴. W przypadku Gołczy Leszek Poniewozik uznał, że świątynia powstała tam przed 1200 rokiem⁵, co jest bardzo ostrożnym wnioskiem wobec przywołanych przez badacza przesłanek świadczących o jej dawnej metryce. Teresa Dunin-Wąsowicz stwierdziła, że wezwanie tego kościoła zasługuje na szczególną uwagę, ale uniknęła wypowiedzi odnośnie do czasu jego powstania⁶. Wrocławski kościół św. Maurycego oraz nosząca to wezwanie świątynia w Pyrzycach miały pochodzić z XII⁷ lub XIII wieku⁸, a kontekst ich powstania należy wiązać zapewne z przenikaniem kultu z terenu Cesarstwa. Trudno jednak szukać tego typu tropów w Gołczy lub nad środkową Wisłą. W związku z tym badacze od dawna kojarzyli genezę wezwania św. Maurycego w Zawichoście raczej z okolicznościami zjazdu gnieźnieńskiego.

² Teresa Dunin-Wąsowicz, „Kult świętego Maurycego i Legionu Tebańskiego w Zawichoście”, w: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot (Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018), 95-98.

³ Tadeusz Lalik, „Zawichost we wcześniejszym średniowieczu”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 37-45.

⁴ Stanisław Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2006), 251, 396.

⁵ Leszek Poniewozik, „Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice w średniowieczu”, *Roczniki Humanistyczne* 43, z. 2 (1995): 17-18.

⁶ Dunin-Wąsowicz, „Kult”, 97.

⁷ Lalik, „Zawichost”, 38.

⁸ Dunin-Wąsowicz, „Kult”, 97.

Właśnie na podstawie, jak się zdawało, oczywistych nawiązań patrocinium do wydarzeń z roku 1000 Maria Dembińska w 1950 r. jako pierwsza powiązała fundację zawichojskiej świątyni św. Maurycego z okresem panowania Bolesława Chrobrego⁹. Kilka lat później Henryk Grocholski stwierdził, że kościół św. Maurycego w Zawichoście niewątpliwie istniał w XII wieku¹⁰, co nie wynikało jednak z analiz, lecz opierało się wprost na treści wspomnianego przekazu źródłowego z 1191 r. Znacznie odważniejsze zdanie w kwestii datowania kościoła wyraził natomiast Zygmunt Sułowski, który wykorzystując argumentację zbieżną z domysłami Dembińskiej – znów głównie na podstawie wezwania – uznał, że powstał on w XI wieku¹¹. Podobną datację sugerował też, choć nie wprost, Józef Szymański¹². Dunin-Wąsowicz zauważyła jednak, że wiadomość o przekazaniu włóczni św. Maurycego Bolesławowi Chrobremu w roku 1000 podał dopiero Gall Anonim, a rzymsko-ottoński kult męczennika nie rozpowszechnił się w Polsce i był adresowany głównie do możliwych i rycerstwa¹³. Mimo to także w ostatnich dekadach badacze wypowiadali się z dużym przekonaniem o istnieniu w Zawichoście obiektu sakralnego w XI wieku (niekiedy ściślej: w czasach pierwszej monarchii piastowskiej), z wyraźną sugestią, że nosił on wezwanie św. Maurycego¹⁴. W części publikacji sugestia dotycząca istnienia tej świątyni w XI wieku nie pada wprost, ale wynika z treści wypowiedzi¹⁵.

Nie znaczy to, że panuje dziś zgoda co do tak wczesnej datacji powstania omawianego kościoła. Większość archeologów w ostatnich latach skłania się raczej do poglądu, że świątynia została wzniesiona zapewne w drugiej połowie XII wieku. Wynika to z utożsamienia jej z datowanym na ten okres

---

⁹ Jej tekst nie był publikowany (Dariusz Wyczółkowski, „Zawichost – Dzieje badań”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 23-24).

¹⁰ Henryk Grocholski, „Powstanie archidiakonatu zawichojskiego i jego najstarsze kościoły do połowy XIV w.”, *Roczniki Humanistyczne* 13, z. 2 (1965): 158-160.

¹¹ Zygmunt Sułowski, „Przedlokacyjny Lublin w świetle źródeł pisanych”, w: *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. 1 (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1965), 35.

¹² Józef Szymański, „Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko zawichojsko-sandomierskie”, *Roczniki Humanistyczne* 12, z. 2 (1964): 216.

¹³ Dunin-Wąsowicz, „Kult”, 97-98.

¹⁴ Andrzej Wędzki, „Zawichost”, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 7, cz. 1, Y-Ž, red. Gerard Labuda i Zdzisław Stieber (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1982), 94; Lalik, „Zawichost”, 38; Dunin-Wąsowicz, „Kult”, 97; Józef Dobosz, *Monarchia i moźni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002), 57; Andrzej Buko, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje* (Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2005), 240.

¹⁵ Leszek P. Słupecki, „Osady służebne pod Sandomierzem i Zawichostem”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 47.

obiektem – tetrakonchosem, którego relikty odnaleziono pod koniec XX wieku¹⁶, mimo że sam ich odkrywca, Andrzej Rozwałka, nie snuł takich przypuszczeń. Poglądy badaczy zreferowała niedawno Teresa Rodzińska-Choraży, uznając mimo wahań, że kościół powstał „w połowie lub w okresie 2. połowy XII w.”¹⁷. Tezy te przyjęła także część badaczy spoza kręgu archeologów¹⁸.

Należy podkreślić, że nie znamy wezwania murowanego tetrakonchosu¹⁹ znajdującego się niewiele ponad 50 metrów na północny wschód od kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. W jego podziemiach archeolodzy znaleźli relikty świątyni datowanej przez nich na XI wiek, co zrodziło tezę, że była to kolegiata ufundowana przez Bolesława Śmiałego lub Władysława Hermana²⁰. Mała odległość dzieląca dwa obiekty nie stanowi jednak problemu

¹⁶ Eleonora Tabaczyńska i Stanisław Tabaczyński, „Zawichost – «caput terrae Sandomirien-sis»?”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 341; Marcin Piotrowski, „Cmentarzysko odkryte przy reliktach kościoła św. Maurycego w Zawichoście. Badania 1996-1998”, w: *Szkice zawichojskie*, red. Teresa Dunin-Wąsowicz i Stanisław Tabaczyński (Warszawa-Zawichost: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk-Fundacja Antiquitas, 1999), 227; Stanisław Tabaczyński, „Tetrakonchos z emporą zachodnią na krawędzi skarpy wiślanej w Zawichoście”, w: *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. Andrzej Buko i Zygmunt Świechowski (Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków-Institut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk-Stowarzyszenie Patria Polonorum, 2000), 192-196 – gdzie datacja określona jako XI-XII wiek; Buko, *Archeologia*, 241-242 – gdzie niepewna datacja „XI w.” i podkreślony związek ze znaleziskami pochodzenia ruskiego; Andrzej Buko, „Sandomierz i Zawichost we wczesnym średniowieczu: sojusznicy czy rywale?”, w: *Lapides Videntes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej*, red. Jerzy Gądomski i in. (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005), 263; Dariusz Wyczółkowski, „Sieć parafialna zaplecza Zawichostu”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 90-91; Dariusz Wyczółkowski, „Topografia Zawichostu do czasu lokacji. Z perspektywy archeologii”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 136, 141-142 – gdzie sugestia, że świątynia była kaplicą książęcą.

¹⁷ Teresa Rodzińska-Choraży, „Tetrakonchos w Zawichoście (pod wezwaniem św. Maurycego?). Analiza reliktyw, problem rekonstrukcji i genezy formy”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 181-182, 206.

¹⁸ Chyła, Roman. „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, *Zeszyty Sandomierskie. Biuletyn Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego* 27, nr 50 (2021): 51.

¹⁹ Rodzińska-Choraży, „Tetrakonchos”, 182. Część badaczy uznawała obiekt za kościół św. Maurycego, podtrzymując jednak datację jego powstania na „okres pierwszej monarchii piastowskiej” [Dobosz, *Monarchia i możni*, 57] lub nie wypowiadając się wprost na temat czasu jego wzniesienia [Andrzej Buko, „Polska w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego: bilans założeń i wyników programu”, w: *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. Andrzej Buko i Zygmunt Świechowski (Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków-Institut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk-Stowarzyszenie Patria Polonorum, 2000), 12] – z datacją położonego obok cmentarza „na XI lub XI/XII w.”; Dunin-Wąsowicz, „Kult”, 98.

²⁰ Buko, *Archeologia*, 240; Buko, „Sandomierz”, 263; Teresa Rodzińska-Choraży i Dariusz Wyczółkowski, „Kilka uwag na temat tetrakonchosu w Zawichoście”, w: *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje. Materiały z sesji naukowej w Muzeum Początków Państwa*

dla części badaczy²¹. Tezę, że relikty tetrakonchosu są pozostałościami kościoła św. Maurycego, osłabia też lokalna tradycja mówiąca, że świątynia stała w innym miejscu – kilkaset metrów na północ od kościoła NMP²². Przyjęta obecnie datacja powstania tetrakonchosu opiera się zresztą na bardzo niejasnych przesłankach²³ oraz na wnioskach wynikających z datowania fragmentów ceramiki odkrytych na sąsiadującym z obiektem cmentarzu²⁴. Z kolei metodologia przyjęta przy owym datowaniu polega jedynie na porównaniu z podobnym materiałem z Sandomierza; jej wyniki nie znajdują silnego oparcia w badaniach metodą C14 i zdaniem samych badaczy należy do nich „pochodzić z ostrożnością”²⁵.

Archeolodzy obecnie jednak tak przywiązali się do tego, że tetrakonchos był omawianą świątynią, oraz do przyjętej przez siebie datacji obiektu, że znaleźli sposób wyjaśnienia jawnej sprzeczności swoich tez z przekazem źródeł pisanych. Jan Długosz, opisując kościół św. Maurycego, wyraźnie nazwał go budowlą drewnianą²⁶, co zresztą zauważają zwolennicy utożsamienia z nim odkrytej świątyni²⁷. Przyjęto zatem, że kamienny kościół był zagrożony zniszczeniem w efekcie erozji skarpy brzegu wiślanego, jego mury rozebrano, a sam obiekt został w XIII lub XIV wieku przeniesiony w bezpieczniejsze miejsce i tam wzniesiony na nowo, jako budowla drewniana²⁸. W kwestii kierunku „przemieszczenia” świątyni krążą różne opinie. Jedni twierdzą, że nowa

---

Polskiego, Gniezno, 9-11 kwietnia 2008 roku, red. Tomasz Janiak (Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego, 2009), 368; Wyczółkowski, „Zawichost”, 27; Wyczółkowski, „Topografia”, 136, 138-139 – gdzie autor błędnie powołał się też na rzekomą wypowiedź Szymańskiego o fundacji świątyni przez Bolesława Śmiałego.

²¹ Roman Chyła, „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, w: Antoni Cząstka i in., *Trójca pod Zawichostem – na królewskim szlaku. Historia kościoła i prace konserwatorskie* (Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2019), 19; Roman Chyła, „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, *Zeszyty Sandomierskie. Biuletyn Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego* 27, nr 50 (2021): 51.

²² Rodzińska-Choraży i Wyczółkowski, „Kilka uwag”, 368-369; Wyczółkowski, „Zawichost”, 27; Lalik, „Zawichost”, 41; Rodzińska-Choraży, „Tetrakonchos”, 182.

²³ Rodzińska-Choraży i Wyczółkowski, „Kilka uwag”, 371; Rodzińska-Choraży, „Tetrakonchos”, 206.

²⁴ Krzysztof Tomczak, „Ceramika ze stanowiska przy kościele św. Maurycego w Zawichoście”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 283.

²⁵ Tomczak, „Ceramika”, 279-280, 283.

²⁶ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 492.

²⁷ Rodzińska-Choraży i Wyczółkowski, „Kilka uwag”, 371; Rodzińska-Choraży, „Tetrakonchos”, 182 – gdzie błędnie podane miejsce informacji; Tabaczyński, „Tetrakonchos”, 194-195; Tabaczyńska i Tabaczyński, „Zawichost”, 350.

²⁸ Tabaczyńska i Tabaczyński, „Zawichost”, 350.

lokalizacja znajdowała się na zachód od tetrakonchosu²⁹. Inni, że w pobliżu czy wprost „w najbliższym sąsiedztwie”³⁰, co opiera się tylko i wyłącznie na założeniu, że wciąż używany cmentarz przy tetrakonchosie miał powiązania z kościołem św. Maurycego³¹.

Rodzi się pytanie, czy taka rekonstrukcja wydarzeń jest prawdopodobna. Po pierwsze sytuacja, w której kościół wcześniej funkcjonujący jako murowany zostałby zastąpiony drewnianym, to przypadek wyjątkowy, choć znajdujący nieliczne analogie³². W wypowiedziach badaczy widać próby uzasadniania tej dziwnej sytuacji zmianą patronatu lub niechęcią do ponoszenia kosztów budowy murowanego obiektu³³. Po drugie należałoby wyjaśnić, dlaczego żadnej informacji o zmianie miejsca omawianej świątyni nie odnotował dość dobrze poinformowany o przeszłości zawichojskich kościołów Długosz, znający nawet tradycję odnoszącą się do bardzo zamierzchłej epoki, gdy Zawichost stanowił najważniejszy ośrodek późniejszej ziemi sandomierskiej³⁴. Należy przyznać, że część autorów ma świadomość tej kwestii, co nie skłania ich jednak do odstąpienia od swojej tezy³⁵.

Argumentacja świadcząca jakoby za utożsamieniem tetrakonchosu z kościołem św. Maurycego jest pełna niekonsekwencji. Świątynia miała zostać wzniesiona dla wąskiego, zamkniętego kręgu osób, czego dowodzą jej rozmiary oraz samo wezwanie. Wyposażenie najstarszej fazy pochówków na cmentarzu znajdującym się w pobliżu reliktyw tetrakonchosu ma potwierdzać elitarny charakter³⁶ i małą liczebność użytkowników tego obiektu sakralnego. Późniejsza faza cmentarza, na którym zaobserwowano zmianę grzebanej społeczności, objęła pozostałości zniszczonego kościoła. Sam cmentarz przestał funkcjonować według jednych w końcu XV wieku, co rzekomo zgadza się z informacją o przeniesieniu centrum parafii w 1465 r.³⁷, według innych –

²⁹ Eleonora Tabaczyńska i Stanisław Tabaczyński, „Słowo wstępne”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 20.

³⁰ Dariusz Wyczółkowski, „Chronologia stanowiska «NMP»”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 170.

³¹ Tabaczyński, „Tetrakonchos”, 194 – cmentarz „przy wzmiankowanym przez Długosza” drewnianym kościele; Dariusz Wyczółkowski, „Cmentarzysko przy kościele Świętego Maurycego w Zawichoście. Uwagi wstępne”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 218.

³² Lalik, „Zawichost”, 41.

³³ Wyczółkowski, „Chronologia”, 170.

³⁴ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 301.

³⁵ Tabaczyńska i Tabaczyński, „Zawichost”, 350-351.

³⁶ Wyczółkowski, „Topografia”, 141-142.

³⁷ Dariusz Wyczółkowski, „Sposób prowadzenia prac”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 32, 34.

nawet w początkach XVI wieku, mimo powstania nowego cmentarza „przy nowym kościele”, czyli w Borowie³⁸. Z kolei zmiana charakteru cmentarza miała wynikać z „udostępnienia” go „większej populacji” wskutek powstania w początkach XIII wieku parafii obejmującej osady położone na wschód od Wisły³⁹.

Pomijając kilka poważnych pytań, które rodzi powyższa teza – np. dlaczego wezwanie św. Maurycego ma świadczyć o małej liczebności i elitarności związanej z nim grupy osób – należy zauważyć zupełny brak refleksji nad najprostszą z możliwości, jakie warto rozważyć, opisując genezę i funkcję cmentarza znajdującego się przy reliktach tetrakonchosu i nad nimi. Mowa tu o założeniu, że cmentarz był raczej związany ze stojącą w pobliżu, może już od XI wieku, świątynią pod wezwaniem św. Marii⁴⁰. Taki pogląd wyrażał Rozwałka w końcu XX wieku. Później archeolodzy uznali, że nie może to być cmentarz związany ze świątynią Wniebowzięcia NMP, bo dzieli go od niej „znaczna odległość” i jest „rozciągnięty w kierunku północnym”⁴¹. W dodatku niewątpliwe związki genezy tego ważnego kościoła – o którym wiemy, że w 1148 r. miał w swoim uposażeniu gród Łagów – z fundacją monarszą, jak też zawichojską grupą kanoniczną⁴², oraz późniejsze – zapewne przypadające dopiero na drugą połowę XIII wieku ustanowienie przy nim parafii⁴³ – stanowią wystarczające uzasadnienie zarówno dla wyjątkowego wyposażenia grobów najstarszej fazy⁴⁴, jak i dla zmiany charakteru cmentarza w jego drugiej fazie. Nie znamy dziejów ani zmian zasięgu terenu przykościelnego parafii Wniebowzięcia NMP w epoce nowożytnej. Wiadomo jednak, że właśnie do tej parafii należał rejon dawnego cmentarza przy tetrakonchosie, skoro został zajęty przez jej zaplecze gospodarcze⁴⁵, a dziś sąsiaduje także z budynkami gospodarczymi parafii i przykościelnym cmentarzem⁴⁶. Dodatkowo założenie, że odkryty cmentarz od początku był związany z kościołem św. Marii, oddalonym zaledwie o około 60 metrów (albo nawet mniej, nie próbowano bowiem ustalić zasięgu cmentarzyska w kierunku południowo-zachodnim), może

³⁸ Wyczółkowski, „Chronologia”, 171.

³⁹ Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, „Stratygrafia stanowiska «NMP» z relikdami tetrakonchosu”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 160.

⁴⁰ Lalik, „Zawichost”, 38; Wyczółkowski, „Topografia”, 129-130.

⁴¹ Wyczółkowski, „Cmentarzysko”, 218.

⁴² Szymański, „Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko”, 216-217; Wędzki, „Zawichost”, 94; Lalik, „Zawichost”, 38

⁴³ Lalik, „Zawichost”, 44.

⁴⁴ Wyczółkowski, „Topografia”, 141.

⁴⁵ Wyczółkowski, „Chronologia”, 171.

⁴⁶ Wyczółkowski, „Cmentarzysko”, 217.

w pewnym stopniu również wyjaśniać genezę i charakter samego tetrokonchosu, który należałoby uznać za obiekt sakralny całkowicie pominięty przez źródła pisane⁴⁷. Niewykluczone, że pełnił on nieznanne nam funkcje związane z najwcześniejszym okresem dziejów Zawichostu⁴⁸ albo zawichojskiego kościoła NMP, stał się natomiast zbędny w czasach późniejszych. Dodatkowo uznając, że opisywany przez badaczy cmentarz był związany ze świątynią pod wezwaniem NMP, zyskujemy proste i logiczne wyjaśnienie, dlaczego kontynuowano jego użytkowanie w tym samym miejscu po rzekomej zmianie lokalizacji kościoła św. Maurycego oraz dlaczego funkcjonował on co najmniej do końca XV wieku, skoro parafia św. Maurycego została przeniesiona do Borowa kilka dekad wcześniej. Należy także przyrzeć się datacji najstarszych pochówków na cmentarzysku koło tetrokonchosu. Wyposażenie grobów datuje się na okres od X do XIII wieku i jedynie teza o wzniesieniu budowli najwcześniej w początku XII wieku stanowi podstawę do stworzenia chronologii powstania cmentarza. Nie przekonuje również przyjęcie daty zamykającej użytkowanie cmentarza w XV wieku, także oparte na założeniu, że był on związany z parafią św. Maurycego, przeniesioną wówczas do Borowa⁴⁹.

Nie tylko wezwanie wskazuje na bardzo wczesne powstanie zapewne wciąż nieznanego nam zatem kościoła św. Maurycego w Zawichoście. Ważną rolę w kontekście naszych rozważań odgrywają informacje o jego wyposażeniu – zarówno jego wysokości, jak i rodzaju – oraz rozmieszczeniu geograficznym. Za punkt wyjścia i zarazem kluczowy przekaz dla analiz dotyczących wyposażenia badanej świątyni służy podana przez Długosza wiadomość, że z jej dochodów i dziesięcin uposażono scholasterię w sandomierskiej kapitule kolegiackiej⁵⁰. Oznacza to, że zarejestrowane w XIV wieku skromne, bo wynoszące zaledwie 1,25 grzywny dochody plebana parafii św. Maurycego⁵¹ pochodziły z innego źródła niż pierwotne uposażenie kościoła, albo że stanowiły małą jego część pozostawioną świątyni w chwili przekazywania większości jej dochodów kolegiacie w Sandomierzu. Ta druga możliwość wydaje się mało

⁴⁷ Wprost o tym – Buko, „Sandomierz”, 267.

⁴⁸ Skądinąd wiadomo, że tetrokonchosy wznoszono jako baptysteria, mauzolea, kaplice cmentarne, kaplice relikwiarzowe św. Krzyża, czasem w ramach zespołów klasztornych [Buko, „Sandomierz”, 265; Rodzińska-Choraży i Wyczółkowski, „Kilka uwag”, 384; Rodzińska-Choraży, „Tetrokonchos”, 205-206]. Niektórzy domyślają się wschodniej genezy obiektu [Buko, „Sandomierz”, 267].

⁴⁹ Wyczółkowski, „Cmentarzysko”, 223.

⁵⁰ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 328.

⁵¹ Kwotę podawano jako 1 grzywnę i 6 skojców, 1 grzywnę i 1 wiardunek lub 5 wiardunków [*Acta Camerae Apostolicae*, wyd. Jan Ptaśnik, t. 1, 1207-1344 (Kraków: Sumptibus Academiae Litterarum Cracoviensis, 1913), 159, 234; *Acta Camerae Apostolicae*, t. 2, 1344-1374, 362, 401, 417].

prawdopodobna, bo wiele wskazuje raczej na ponowne uposażenie omawianej świątyni, może w związku z ustanowieniem przy niej parafii.

Przekaz Długosza dotyczący uposażenia parafii przeniesionej z kościoła św. Maurycego do filii w Borowie⁵² jest niejednolity. Raz podano informację o translacji kościoła za Wisłę dokonanej przez plebana Macieja z Odolina oraz opis dziesięcin snopowych i konopnych na rzecz scholasterii sandomierskiej z ośmiu łąnów kmiecych w Borowie o wartości ośmiu grzywien nadanych parafii borowskiej przez scholastyka sandomierskiego Lutka z Tokar. Nadanie to miał potwierdzić za zgodą kapituły biskup krakowski Jan Lutkowiec z Brzezia w roku 1465⁵³. W drugiej wersji przekazu poprzednie wiadomości się powtarzają, choć raz imię plebana zostało zapisane jako „Mateusz”⁵⁴. Znajdujemy tam jednak także pominiętą w poprzedniej wzmiance ważną informację uzupełniającą naszą wiedzę o uposażeniu parafii borowskiej (zapewne wcześniej parafii św. Maurycego w Zawichoście). Dowiadujemy się bowiem, że do kościoła i plebana należał wolny pólłanek z łąkami w Borowie pochodzący z nadania opatki i zakonnicy św. Andrzeja w Krakowie, czyli krakowskich klarysek⁵⁵. Mimo że klaryski jako pierwsze zapewniły osobne uposażenie plebanowi kościoła św. Maurycego, prawo patronatu parafii pozostało w rękach scholastyka sandomierskiego⁵⁶, co może wyjaśniać późniejsze działania Lutka z Tokar.

Stanisław Kuraś, opierając się na niewydanych źródłach, podał, że w 1465 r. biskup krakowski nie tylko potwierdził wspomniane odstąpienie przez Lutka z Tokar dziesięcin na rzecz kościoła borowskiego, lecz także nadał świątyni dziesięciny z Ochodzy, Szczecyna i Witkowic oraz z sołectwa w Mniszku⁵⁷. Pewne potwierdzenie tego przekazu przynosi Długosz, informując, że pleban z Borowa pobierał dziesięciny z nowych łąnów sołectwa w Mniszku⁵⁸. Nie wiemy jednak nic o dochodach parafii borowskiej pochodzących w drugiej połowie XV wieku z Ochodzy, Szczecyna i Witkowic, bo zostały one przez Długosza pominięte. Dopiero w XVI wieku dochody parafii Borów opisano

---

⁵² Na który już zwracano uwagę [Por. Stanisław Kuraś, oprac., *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 3, *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983), 36 – gdzie pomyłony biskup krakowski; Lalik, „Zawichost”, 41].

⁵³ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 330-331.

⁵⁴ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 504.

⁵⁵ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 504-505; Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 3, 313-314.

⁵⁶ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 492; *Visitatio ecclesiarum in Archidiaconatu Zawichostensi a. D. 1598*, rkps Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Akta wizytacji kapitulnych AV Cap 12, 28.

⁵⁷ Kuraś, *Słownik*, 36.

⁵⁸ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 505.

dokładnie – pochodziły wtedy rzeczywiście z łanów kmiecych Borowa, Ochodzy, Witkowic i Szczecyna oraz sołectwa w Mniszku⁵⁹. Zatem informacje zapisane przez Długosza były prawdziwe, choć niekompletne.

Mamy więc pełny i jasny obraz dwuetapowego powstania piętnastowiecznych dochodów parafii św. Maurycego oraz jej kontynuacji, czyli parafii w Borowie. Została ona uposażona głównie w drugiej połowie XV wieku dzięki przekazaniu jej przez Lutka z Tokar oraz biskupa krakowskiego Jana Lutkowica części dziesięcin scholastyka sandomierskiego. Do tego czasu pleban kościoła św. Maurycego musiał mieć bardzo skromne dochody oparte na uposażeniu przekazanym mu, według Długosza, przez krakowskie klaryski. Nie była to więc część pierwotnego uposażenia kościoła. Nie wiemy, kiedy nastąpiło nadanie klarysek. Najwcześniej można je datować na ostatnie dekadę XIII wieku, gdy pojawiła się własność zgromadzenia w Borowie⁶⁰, a najpóźniej – na pierwszą ćwierć XIV wieku, gdy w wykazach dziesięciny papieskiej rozpoczynających się od danych dotyczących 1325 roku notowano istnienie dochodów parafii św. Maurycego⁶¹. Jednocześnie zapisano tam uposażenie sandomierskiej scholasterii wynoszące osiem grzywien, więc kilkakrotnie wyższe od uposażenia parafii św. Maurycego⁶². Opierało się ono zapewne na dwunastowiecznych (niekoniecznie tożsamy z najstarszymi) dochodach omawianego kościoła i to właśnie uposażenie (jego rozmieszczenie i formy) powinniśmy poddać dokładniejszej analizie, chcąc przybliżyć się do odpowiedzi na pytanie o czas jego powstania, a zatem także fundacji samej świątyni św. Maurycego. W każdym razie przyjmując, że jej dochody wynosiłyby osiem grzywien, a nie 1,25 grzywiny, zyskujemy zupełnie inny punkt wyjścia dla porównań z innymi ośrodkami kościelnymi. Czyni to bowiem zawichojski kościół św. Maurycego drugą pod względem wysokości uposażenia świątynią we wschodniej części archidiakonatu zawichojskiego, ustępującą jedynie parafii w Białej. W dodatku uposażenie kilkakrotnie (co najmniej trzykrotnie) przewyższało dochody pozostałych parafii powstałych na wspomnianym terenie do 1325 r.

Przyjrzyjmy się zatem najstarszemu możliwemu do odtworzenia uposażeniu kościoła św. Maurycego. Zostało ono najpierw przekazane wraz z samą

---

⁵⁹ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wyd. Zofia Leszczyńska-Skrętowa (Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968), 454.

⁶⁰ *Kodeks*, t. 1, 53 – nr 44; Janina Stoksik, „Powstanie i późniejszy rozwój uposażenia klasztoru Klarysek w Krakowie w XIII i XIV wieku”, *Rocznik Krakowski* 35 (1961): 101.

⁶¹ *Acta*, t. 1, 159, 234; *Acta*, t. 2, 362, 401, 417.

⁶² *Acta*, t. 1, 161, 236; *Acta*, t. 2, 364, 401, 418.

świątynią najpóźniej w 1191 r. kapitule kolegiaty Najświętszej Marii Panny w Sandomierzu, a następnie, po wydzieleniu odrębnych uposażeń poszczególnych prebend tej kapituly, zapewne w XIII wieku przypadło, wraz z ewentualnymi późniejszymi doposażeniami, scholasterii sandomierskiej⁶³. Wiadomości z XV i XVI wieku wyraźnie wskazują, że dziesięciny na rzecz scholastyka (w XV wieku także wicescholastyka) sandomierskiego pochodziły między innymi z 18 osad należących w XV wieku do siedmiu różnych parafii położonych we wschodniej części archidiakonatu zawichojskiego⁶⁴. Wygląda na to, że właśnie owe dziesięciny stanowiły element wcześniejszego uposażenia kościoła św. Maurycego. Prowadzi to także do wniosku, że zasięg osad, z których w czasach Długosza dziesięciny pobierał scholastyk sandomierski, w znacznym stopniu powinien pokrywać się z okręgiem dziesięcinnym kościoła św. Maurycego z XII wieku. Skoro zaś osady oddające dziesięciny scholastykowi w XV wieku znajdowały się także na obszarach innych parafii niż parafia borowska, można wywnioskować, że świątynia św. Maurycego była zapewne najstarszym kościołem na całym położonym na prawym brzegu Wisły obszarze archidiakonatu zawichojskiego⁶⁵, a bez wątpienia w jego zachodniej części. Warto zauważyć, że osady pierwotnie oddające dziesięciny kościołowi św. Maurycego tworzyły zwarty obszar rozciągający się wzdłuż dróg biegnących z Zawichostu. Jedna z nich wiodła na wschód wzdłuż Karasiówki, a następnie górnego biegu Sanny w kierunku Rusi⁶⁶, druga – na północny wschód wzdłuż rzeczki Tuczyn w rejon górnego biegu Wyżnicy w okolicach Kraśnika i prowadziła dalej w stronę Halicza, ale miała także odgałęzienie w kierunku Lublina⁶⁷. Ten drugi szlak czasem traktuje się jako ważniejszy⁶⁸. Wszystko wskazuje na to, że wspomniane terytorium pokazuje

⁶³ Leszek Poniewozik, *Pralaci i kanonicy sandomierscy w okresie średniowiecza* (Toruń: Dom Wydawniczy DUET, 2004), 18. Wyjaśnia to, dlaczego Długosz zapisał jako odbiorcę nadania nie kanoników, lecz konkretnie właśnie scholastyka sandomierskiego [Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 402].

⁶⁴ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 330-332, 339-342; Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 499-501, 503-506, 510, 512-513; Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 3, 173-176; *Księga*, 399-400.

⁶⁵ Jacek Chachaj, „Zarys dziejów parafii Popkowiec do początków XVII wieku”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 110 (2018): 102-103

⁶⁶ Z reguły właśnie ta stara droga jest wspominana w literaturze [Por. Lalik, „Zawichost”, 38; Wyczółkowski, „Topografia”, 130].

⁶⁷ Stefan Wojciechowski, oprac., *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966), mapa; Wędzki, „Zawichost”, 94; Wyczółkowski, „Topografia”, 130.

⁶⁸ Andrzej Rozwałka, Rafał Niedźwiadek i Marek Stasiak, *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego* (Warszawa: Wydawnictwo TRIO–Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 2005), il. 29.

także zasięg najstarszego osadnictwa związanego z zawichojskim ośrodkiem kościelnym⁶⁹. Ludność zamieszkująca teren objęty tym osadnictwem pierwotnie podlegała właśnie temu ośrodkowi. Co ważne, powinności dziesięcinne na rzecz świątyni z opisanego obszaru powstały, gdy wprowadzono powszechną dziesięcinę składaną w zbożu, co datuje się najpóźniej na drugą połowę XII wieku⁷⁰. Znaczący to, że opisany zasięg uposażeń pokrywa się zapewne z zasięgiem obszaru podlegającego zawichojskiej świątyni św. Maurycego właśnie w tym okresie. W późniejszym czasie musiano wielokrotnie zawęzić ten obszar wskutek powstania kolejnych ośrodków kościelnych. Zupełnie błędna była zatem teza wiążąca teren położony na wschód od Wisły z kościołem św. Maurycego dopiero w XIII wieku⁷¹ oraz że do wspomnianego wyżej ograniczenia terenu powiązanego ze świątynią św. Maurycego mogło dojść w wyniku powstania parafii świciechowskiej⁷².

W każdym razie zasięg dawnego okręgu dziesięcinnego kościoła św. Maurycego był znacznie (nawet kilka razy) większy niż obszar objęty przez osady, z których uposażenie pobierał inny ośrodek kościelny, powstały najpóźniej w XII wieku nieco ponad 10 kilometrów na północ od Zawichostu, mianowicie świątynia w Świeciechowie. W jej przypadku szczególne znaczenie mają informacje o leżącej w jej okręgu parafialnym wsi Świątniki alias Wola Świeciechowska. Długosz zapisał, że Wola Świeciechowska została osadzona przez biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego w części na surowym korzeniu, w części na resztkach Świątników. Dziesięciny ze starych pól tej wsi pobierał scholastyk sandomierski, a z nowizn – biskup krakowski. Po Świątnikach nie było już wtedy śladu⁷³. Skądinąd wiemy, że dziedzic Świątnik, Wilhelm z Pawłowa, pozwał biskupa do sądu o tę wieś, ale nie stawił się na rozprawie⁷⁴. Już sama pierwotna nazwa osady wskazuje wyraźnie zarówno na jej wczesną metrykę osadniczą, jak i kościelną własność. Należy też zwrócić uwagę na nietypowość sytuacji – dziesięciny ze Świątnik należały do najstarszego uposażenia zawichojskiej świątyni św. Maurycego, a sama wieś wchodziła w skład parafii świciechowskiej, w której żadna inna osada nie miała podobnych powinności dziesięcinnych. Aby sensownie wyjaśnić tę sytuację, można jedynie przyjąć, że kościół w Świeciechowie powstał później niż zobowiązanie dotyczące Świątnik. Świątynia świciechowska istniała

⁶⁹ Wyczółkowski, „Sieć”, 92.

⁷⁰ Lalik, „Zawichost”, 40.

⁷¹ Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, „Stratygrafia”, 160.

⁷² Wyczółkowski, „Sieć”, 88-89, 92 – gdzie nieco inny pogląd.

⁷³ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 332; Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 510.

⁷⁴ *Kodeks*, t. 4, 218-219, nr 1227.

w roku 1191⁷⁵. Powstała zatem wcześniej, a jej uposażenie oparto na dziesięcinach z osad, które lokowano później niż Świątniki, na obszarach przynajmniej częściowo formalnie podlegających kościołowi św. Maurycego. Ponieważ musiał upłynąć jakiś czas potrzebny na wytworzenie się osadnictwa wokół Świątnik i na fundację świątyni w Świeciechowie, a trudno uznać, że pojawiła się ona w źródłach natychmiast po swoim powstaniu, można śmiało stwierdzić, że Świątniki istniały najpóźniej w pierwszej połowie XII wieku. Z kolei nazwa osady sugeruje, że utworzono ją dla ludności obsługującej już istniejący lub właśnie fundowany kościół, którym była niemal na pewno zawichojska świątynia św. Maurycego. Wypływa więc z tego wniosek, że powstanie Świątnik i innych najstarszych uposażeń opisywanego kościoła mogło przypaść na XI wiek. W przyszłości warto zbadać, czy można wiązać interesujące nas Świątniki ze wspomnianym w 1191 r. zamieszkanym przez świątników Gronowem, oraz czy wzmianka o Gronowie dotyczy Świątnik należących w XV wieku do parafii obrazowskiej, jak widział to Leszek Słupecki⁷⁶, zwłaszcza że w tym samym dokumencie odnotowano też związane z zawichojskim ośrodkiem kościelnym Winiary⁷⁷.

Analiza rozmieszczenia w terenie notowanego w XV i XVI wieku uposażenia scholasterii sandomierskiej (zapewne pierwotnego uposażenia kościoła św. Maurycego) wskazuje, że nie ograniczało się ono do obszarów położonych na wschód od Wisły. Osady, z których scholastyk pobierał dziesięciny, znajdowały się także w innych rejonach. Część z nich (Czyżów, Marszów, Mistrzowice – dwie ostatnie należały do scholastyka) leżała w okolicach Zawichostu, lecz na lewym brzegu Wisły, a inne (Ksany, Korczyn) – na południowy wschód od Wiślicy⁷⁸. Jednocześnie niektóre z tych osad były położone znacznie dalej, bo na północ od Radomia, już w archidiecezji gnieźnieńskiej (w parafiach Goryń, Lisów i Jankowice)⁷⁹, a cała grupa także w tej archidiecezji – nawet w rejonie Opoczna⁸⁰. Oczywiście nie da się uznać całego tak rozległego obszaru za ślad jakiegokolwiek dawnej przynależności położonych na nim wsi do zawichojskiego ośrodka kościelnego. Położenie Czyżowa, Marszowa i Mistrzowic sugeruje jednak taką możliwość. W przypadku Mistrzowic nazwa wskazuje, że wieś ta mogła powstać (lub zmienić nazwę) już

⁷⁵ Kodeks, t. 1, 5, nr 2; Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 402.

⁷⁶ Słupecki, „Osady”, 48.

⁷⁷ Słupecki, „Osady”, 49-50.

⁷⁸ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 329-330.

⁷⁹ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 333-334.

⁸⁰ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 334-339.

w czasach podległości wobec scholasterii sandomierskiej⁸¹, a co już zauważono⁸². W każdym razie mamy przesłankę pozwalającą na wysnucie hipotezy o związkach obszarów położonych na zachód i północny zachód od Zawichostu z kościołem św. Maurycego najpóźniej w drugiej połowie XII wieku. Skłania to do pytań o kolejność powstania najstarszych świątyń zawichojskich. Ich dochodami uposażono w XII wieku kilka beneficjów i na podstawie analizy wiadomości na ten temat można podjąć próbę odpowiedzi na postawione wcześniej pytanie.

Mamy wiadomości o uposażeniu archidiacona zawichojskiego dochodami kościołów w Świeciechowie i Świętej Trójcy w Zawichoście⁸³, kantorii sandomierskiej, między innymi dziesięcinami zawichojskiego kościoła Świętej Trójcy z Piotrowic⁸⁴, oraz sandomierskiej prebendy Kunickiej dziesięcinami zawichojskiego kościoła św. Marii w Popowicach⁸⁵. W rzeczywistości przekazy te są zapewne echem tradycji przechowującej pamięć o tym, że opierając się między innymi na dochodach świątyń zawichojskich, uposażono grupę kanoników sandomierskich⁸⁶. Stało się to w czasach znacznie poprzedzających moment rozdzielenia uposażeń poszczególnych beneficjów kolegiaty sandomierskiej, który przypadł na pierwszą połowę XIII stulecia⁸⁷. Długosz, mówiąc o archidiakonie zawichojskim, podał, że zachowując związki z kościołem Świętej Trójcy, na którego dochodach został uposażony⁸⁸, zasiadł jednak obok archidiacona lubelskiego w kapitule krakowskiej⁸⁹. W istocie brak nawet pewności, czy kościół Świętej Trójcy istniał już w XII wieku⁹⁰, bo jako jedyna

⁸¹ Lalik, „Zawichost”, 40.

⁸² Józef Szymański, *Kanonikat świecki w Małopolsce od końca XI do połowy XIII wieku* (Lublin: Agencja Wydawniczo-Handlowa Antoni Dudek, 1995), 119-120.

⁸³ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 193.

⁸⁴ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 321-323.

⁸⁵ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 356-357; Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 492.

⁸⁶ Szymański, „Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko”, 218; Szymański, *Kanonikat*, 63; Lalik, „Zawichost”, 39-40.

⁸⁷ Szymański, *Kanonikat*, 118; Poniewozik, *Pralaci*, 18.

⁸⁸ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 493.

⁸⁹ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 193.

⁹⁰ Co przyjmuje się obecnie [Por. Wyczółkowski, „Topografia”, 144-145; Chyła „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, w: Antoni Cząstka i in., *Trójca pod Zawichostem – na królewskim szlaku. Historia kościoła i prace konserwatorskie*, 14, 17-20; Chyła, „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, *Zeszyty Sandomierskie. Biuletyn Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego* 27, nr 50 (2021): 48, 50-51; Roman Chyła, „Dzieje kościoła i parafii pw. Św. Trójcy do początków XIX wieku”, w: Antoni Cząstka i in., *Trójca pod Zawichostem – na królewskim szlaku. Historia kościoła i prace konserwatorskie* (Zawichost: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2019), 23, 25].

z trzech najstarszych świątyń zawichojskich nie ma on potwierdzenia źródłowego w tym stuleciu. Na podstawie badań architektonicznych datowano tę świątynię na pierwszą połowę XIII wieku⁹¹. Szymański sugerował, że została ona kościołem tytularnym archidiacona zawichojskiego w ramach procesu zastępowania tego obiektu przez biskupa organizacją terytorialną starszej organizacji prepozyturalnej opartej na kanonikacie powiązanym pierwotnie z monarchą i możnowładztwem. Badacz domyślał się związków kanoników zawichojskich z kościołem św. Marii⁹², co oznaczałoby, że budowlę tę wzniesiono wcześniej niż kościół Świętej Trójcy. Nawet zwolennicy faktu powstania kościoła Świętej Trójcy w XII wieku uznają, że wcześniej leżała ona „w zasięgu uposażenia” grupy kanoników związanych z kościołem św. Marii⁹³. Mogło być więc tak, że Piotrowice włączono do parafii Świętej Trójcy, dopiero gdy powołano ją do życia, czyli zapewne nie wcześniej niż w początku XIII wieku, ale wcześniej podlegały innej świątyni zawichojskiej. Gdy w efekcie rozdzielenia dochodów poszczególnych prałatur kolegiaty sandomierskiej jej kantor uzyskał dziesięciny z Piotrowic, może uznano, że stało się to kosztem kościoła Świętej Trójcy. Warto też zauważyć, że w 1325 r. działał archidiakon zawichojski oraz plebani św. Maurycego i Świętej Trójcy, ale przy kościele zawichojskim (czyli NMP) – tylko wikariusz wieczysty⁹⁴. Może to oznaczać, że nawet jeszcze wtedy archidiakon zawichojski był raczej związany z kościołem NMP. Potwierdza to tezę o powstaniu kościoła Świętej Trójcy dopiero w XIII wieku, a należące do archidiacona zawichojskiego prawo patronatu tej świątyni może sugerować, że to on ją ufundował⁹⁵.

⁹¹ Chyła, „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, *Zeszyty Sandomierskie. Biuletyn Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego* 27, nr 50 (2021): 52; Wyczółkowski, „Sieć”, 91.

⁹² Szymański, „Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko”; Józef Szymański, „Powstanie i zanik organizacji prepozyturalnej w średniowiecznej Polsce”, *Roczniki Humanistyczne* 15, z. 2 (1967): 80. Obecnie tym tropem idzie Roman Chyła [Por. Roman Chyła, „Wokół lokacji Sandomierza i Zawichostu”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 79.

⁹³ Chyła, „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, w: Antoni Cząstka i in., *Trójca pod Zawichostem – na królewskim szlaku. Historia kościoła i prace konserwatorskie*, 19. Nieco inaczej – Chyła, „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, *Zeszyty Sandomierskie. Biuletyn Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego* 27, nr 50 (2021): 52 – gdzie jednak autor zupełnie się zagubił, próbując referować reorganizację uposażenia świątyń zawichojskich.

⁹⁴ *Acta*, t. 1, 158-159.

⁹⁵ Wbrew stanowisku autorów opacznie rozumiejących tezę Szymańskiego [Por. Chyła, „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, w: Antoni Cząstka i in., *Trójca pod Zawichostem – na królewskim szlaku. Historia kościoła i prace konserwatorskie*, 20; inaczej – Chyła, „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, *Zeszyty Sandomierskie. Biuletyn Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego* 27, nr 50 (2021): 52 – gdzie autor przyznaje, że nie zna fundatora].

Próba ustalenia kolejności powstania świątyń zawichojskich na podstawie rekonstrukcji zasięgu terenowego ich najstarszych uposażeń podjęta na podstawie przekazów Długosza nie prowadzi do jasnych wniosków. Rozmieszczenie osad, z których pochodziły dochody beneficjów uposażonych na dawnych dochodach świątyń zawichojskich oraz pozostających w XV wieku w zasięgu parafii związanych z tymi świątyniami⁹⁶, wskazuje tylko, że pierwotnie zasięg okręgów powiązanych z zawichojskim ośrodkiem kościelnym obejmował także późniejsze parafie Gościeradów, Góry, Świeciechów i Zdziechowice oraz zapewne przynajmniej części parafii Popkowice, Potok, Słupia Nadbrzeżna i Stróża. Nie pozwala jednak udzielić odpowiedzi na pytanie o kolejność wyłaniania się poszczególnych okręgów uposażeniowych świątyń zawichojskich z pierwotnego okręgu najstarszej świątyni. Osady należące do różnych dawnych uposażeń są bowiem przemieszane geograficznie, choć większość pierwotnego zwartego uposażenia kościoła św. Maurycego skupiała się na prawym, a kościoła Świętej Trójcy – na lewym brzegu Wisły. Położenie pojedynczych osad: Świątnik, Czyżowa, Marszowa i Mistrzowic, z których dziesięciny, a częściowo też własność pierwotnie należały do kościoła św. Maurycego, w otoczeniu wsi zaliczanych do dawnego uposażenia kościoła Świętej Trójcy, zdaje się wskazywać na późniejsze powstanie dziesięcin świątyni Świętej Trójcy⁹⁷. Nie jest to jednak niepodważalny argument za starszeństwem kościoła św. Maurycego. W efekcie nie można więc na tej drodze ustalić względnej chronologii powstawania świątyń zawichojskich, a ich kolejność wymieniona przez Długosza: św. Maurycy, św. Maria, Święta Trójca⁹⁸ nie stanowi w tej kwestii wystarczająco mocnej przesłanki. Taką kolejność przyjmował Dariusz Wyczółkowski, ale w ostatnich latach uznał, że kościół św. Maurycego jest młodszy niż kościół NMP⁹⁹.

Jedno, co daje się stwierdzić z dużą pewnością, to bardzo wczesna metryka uposażeń zawichojskiego ośrodka kościelnego (traktowanego jako całość). Świadczą o tym same nazwy niektórych osad. Poza wspomnianymi już Świątnikami są wśród nich Winiary¹⁰⁰, na co zwracał już uwagę Szymański¹⁰¹, a także Popów

⁹⁶ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 193-198, 321-328, 330-332, 339-342, 356-358, 510-511; Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 492-495, 499-501, 503-506, 510-513; Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 3, 173-176.

⁹⁷ Więcej o niej: Lalik, „Zawichost”, 41-43.

⁹⁸ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 492-493.

⁹⁹ Wyczółkowski, „Sieć”, 91.

¹⁰⁰ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 493.

¹⁰¹ Szymański, „Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko”, 218. O Winiarach więcej: Słupecki, „Osady”, 49-50.

i Popowice¹⁰². W XV wieku na terenie trzech parafii zawichojskich istniało co najmniej 17 osad¹⁰³, a należy pamiętać, że liczne osady pierwotnie podlegające najstarszemu zawichojskiemu ośrodkowi kościelnemu znalazły się wtedy już w innych parafiach. W latach dwudziestych XIV wieku suma dochodów wikariusza kościoła św. Marii (zapisanego jako Zawichost) oraz plebanów św. Maurycego i Świętej Trójcy wynosiła 7 grzywien¹⁰⁴. Jednocześnie beneficja uposażone przynajmniej częściowo z dochodów tych trzech świątyń (archidiakoniat zawichojski, scholasteria, kantoria kolegiaty sandomierskiej; prebenda kunka nie została przypisana konkretnemu kanonikowi), przynosiły wówczas w sumie 52 grzywny dochodu¹⁰⁵. Przynajmniej część tych dochodów także należy uznać za pierwotne dochody zawichojskiego ośrodka kościelnego.

Kwoty świętopietrza opłacanego z parafii św. Maurycego rejestrowane w latach 1328-1337 w wysokości pięciu, a później siedmiu skojców¹⁰⁶ świadczą o jej stosunkowo słabym zaludnieniu. Wynikało to jednak niewątpliwie ze zniszczeń spowodowanych licznymi najazdami, które spadły w drugiej połowie XIII i w początkach XIV wieku na tereny położone na wschód od Wisły, a pomijanie tego faktu prowadzi do błędnych wniosków¹⁰⁷. Spustoszenia były duże, czego ślady znajdujemy w przekazach Długosza świadczących o zmianach nazw osad, zapewne wskutek powstania nowych wsi na gruntach zniszczonych miejscowości¹⁰⁸. Właśnie duże zagrożenie najazdami przyczyniło się do przeniesienia w 1257 r. ufundowanego niewiele wcześniej klasztoru klarysek¹⁰⁹ z Zawichostu do bezpieczniejszej podkrakowskiej Skały¹¹⁰. Ta przesłanka wyraźnie skłania do uznania okresu obejmującego drugą połowę XIII wieku za czasy niesprzyjające rozwojowi osadnictwa, a zatem także sieci kościelnej we wschodniej części archidiakonatu zawichojskiego.

¹⁰² Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 193, 356-357; Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 492.

¹⁰³ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 492-494, 504-505; Kuraś, *Słownik*, 163, 231, 262-263; Stefan Wojciechowski, Anna Sochacka i Ryszard Szczygieł, oprac., *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 4, *Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986), 96. Liczbę wsi związanych z kanonikami w Zawichoście, które utożsamiał z najstarszym zawichojskim okręgiem parafialnym, Szymański obliczył na 14 [Por. Szymański, „Powstanie”, 71].

¹⁰⁴ *Acta*, t. 1, 159, 234-235.

¹⁰⁵ *Acta*, t. 1, 158, 161, 233, 236.

¹⁰⁶ *Acta*, t. 1, 312, 388, 398.

¹⁰⁷ Wyczółkowski, „Topografia”, 130-131, 136.

¹⁰⁸ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 505.

¹⁰⁹ Wędzki, „Zawichost”, 94; Chyła, „Wokół lokacji Sandomierza i Zawichostu”, 80, 82.

¹¹⁰ Stoksik, „Powstanie”, 94-95; Wędzki, „Zawichost”, 94.

Uchwytny dla XV wieku zasięg parafii św. Maurycego, przeniesionej około 1465 r. do Borowa (kościół borowski określano jako filia kościoła św. Maurycego) nie imponuje. Poza samym Borowem Długosz zapisał w niej Kosin, Mniszek, Pstrągi alias Postrużnice oraz Ostrów¹¹¹. Należy jednak pamiętać, że w parafii znajdowały się w tym czasie także pominięte przez Długosza wsie – to Komorzyn, Szczecyn, Witkowice oraz zanikła w początku XIX wieku Ochodza¹¹², czego czasem nie zauważano¹¹³. Nie ulega także wątpliwości, że do parafii św. Maurycego aż do początków XV wieku należały Zdziechowice¹¹⁴. Mimo wszystko nie była to duża parafia.

Uwagę zwraca jednak znaczna zgodność zasięgu omawianej parafii z zasięgiem nadania dla klarysek z początku drugiej połowy XIII wieku¹¹⁵, którego centrum stanowił sam Zawichost¹¹⁶. Nasuwa się więc pytanie, czy na ten okres nie należy datować powstania parafii św. Maurycego w postaci znanej nam z piętnastowiecznych źródeł. Wpisywałyoby się to zarówno w proces stopniowego wychodzenia poszczególnych świątyń spod bezpośredniej podległości wobec kanoników sandomierskich – jako przykład może tu posłużyć odebranie im kościoła świeciechowskiego przez biskupa krakowskiego w 1223 r.¹¹⁷ – jak i w sygnalizowane już dawno datowanie tworzenia sieci parafialnej na pierwsze dekady XIII wieku¹¹⁸. Przypadałoby więc nieco później, niż byli to skłonni ostatnio przyjmować badacze¹¹⁹. W każdym razie podobnie jak notowane w XV wieku uposażenie parafii św. Maurycego oraz jej zasięg tylko w małej części pokazują wielkość pierwotnych dochodów i zasięgu geograficznego terenu podległego tej świątyni. Do pewnego stopnia pokrywa się to z sugestią niektórych badaczy, którzy wspominali o „stop-

¹¹¹ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 1, 330; Długosz, *Liber beneficiorum*, t. 2, 492, 504-505.

¹¹² Kuraś, *Słownik*, 106, 163, 231, 262-263; Wojciechowski, Sochacka i Szczygieł, *Osady*, 96.

¹¹³ Wyczółkowski, „Topografia”, 131 – co podważa wartość analiz autora.

¹¹⁴ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 5, *Dokumenty z lat 1401-1440*, wyd. Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970), 101-105, nr 1228.

¹¹⁵ Stoksik, „Powstanie”, 101-102 oraz mapa.

¹¹⁶ Dariusz Karczewski, „Rozwój sieci miast klasztornych w Polsce do połowy XVI wieku”, w: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. Marek Derwich i Anna Pobóg-Lenartowicz (Wrocław–Opole: Pracownia Badań nad Dziejami Zakonów i Kongregacji Kościelnych (LARHCOR), 2000), 140.

¹¹⁷ *Kodeks*, t. 2, 31-32, nr 388; Szymański, „Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko”, 227; Szymański, *Kanonikat*, 64; Lalik, „Zawichost”, 42.

¹¹⁸ Józef Szymański, „Wokół genezy organizacji parafialnej w Polsce”, *Przegląd Historyczny* 55, z. 3 (1964): 507.

¹¹⁹ Wyczółkowski, „Chronologia”, 169. Gdzie teza, że parafia św. Maurycego powstała w końcu XII lub raczej w początkach XIII wieku.

niowym uszczuplaniu oddziaływania” kościoła św. Maurycego między XII a XV wiekiem¹²⁰, wydaje się jednak, że proces owego „uszczuplania” przebiegał w znacznie bardziej skomplikowany sposób, niż przypuszczano.

Podsumowanie zacznijmy od powrotu do treści źródeł pisanych, których wymowa zdaje się obecnie otwarcie lekceważona przez część badaczy wypowiadających się o najstarszym okresie dziejów kościoła św. Maurycego. Zauważmy, że w Aktach Kamery Apostolskiej z XIV wieku zawichojskie świątynie są opisywane w bardzo charakterystyczny sposób. Konsekwentnie pojawia się tam kościół Zawichostu (*ecclesia de Zavichost*), co oczywiście należy wiązać ze świątynią Wniebowzięcia NMP – parafialną dla miasta lokacyjnego. Oprócz tego w spisach zawsze odnotowywano kościoły świętego Maurycego (*ecclesia de sancto Mauritio*) oraz Świętej Trójcy (*ecclesia sancte Trinitatis*).

Już ten fakt przekreśla domysły lokalizujące omawianą świątynię w bezpośrednim sąsiedztwie miasta lokacyjnego, a tym bardziej szukania jej w pobliżu kościoła Wniebowzięcia NMP i tetrakonchosu (jest to zarazem mocny argument przeciwko kojarzeniu budowli i położonego obok niej cmentarza z kościołem św. Maurycego). Uderza podobieństwo zapisów dotyczących kościołów św. Maurycego i Świętej Trójcy, mogące nawet wskazywać na to, że traktowano te obiekty niemal jako świątynie związane z jednostkami osadniczymi odrębnymi od lokacyjnego Zawichostu.

Lokalizacji omawianego kościoła powinniśmy się domyślać zapewne w północnej części zawichojskiego zespołu osadniczego. Zdają się o tym świadczyć łatwe do odnalezienia w przekazach związki świątyni ze znajdującą się właśnie tam bardzo ważną przeprawą przez Wisłę¹²¹ oraz rozmieszczenie najstarszej, pochodzącej niemal na pewno z XI wieku fazy uposażenia, za którą należy uznać nadane kościołowi osady Marszów, Mistrzowice i Świątniki, a być może także Pstrążnice¹²² i Winiary. Poza Winiarami wszystkie one leżały na północ lub wschód od Zawichostu na obydwu brzegach rzeki. Zapewne także sąsiedztwo tej być może najważniejszej przeprawy przez Wisłę na szlaku z Krakowa na Ruś¹²³ stanowiło jedną z głównych przyczyn samego powstania kościoła św. Maurycego. Może należałoby zatem wrócić do pytania

¹²⁰ Wyczółkowski, „Sieć”, 91.

¹²¹ Wojciechowski, *Województwo*; Andrzej Pleszczyński, „Podłoże polityczne i ideowe fundacji Bolesława Wstydlivego dla zakonu klarysek w Zawichoście”, w: *Peregrinatio ad veritatem. Studia ofiarowane Profesor Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. Urszula Borkowska i in. (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2004), 382-383; Buko, „Sandomierz”, 259, mapa II. 1.; Wyczółkowski, „Topografia”, 130, 132.

¹²² Słupecki, „Osady”, 51.

¹²³ Wyczółkowski, „Topografia”, 136.

o wiarygodność dawnej lokalnej tradycji mówiącej o jego istnieniu na najbardziej wysuniętym na północ wzgórzu Zawichostu, gdzie jeszcze w XVII wieku stał krzyż¹²⁴. Przekaz ten chyba zbyt łatwo zlekceważono po uznaniu, że kościołem św. Maurycego był tetrakonchos¹²⁵. Może zresztą krzyż tylko symbolicznie wskazywał stronę, w której dawniej stał kościół, bo niektórzy domyślają się istnienia zniszczonej później przez Wisłę wyspy na północ od zawichojskiego zespołu osadniczego¹²⁶.

Możliwe, że w najstarszej fazie dziejów Zawichostu powinno się wiązać kościół św. Marii (później Wniebowzięcia NMP) z grodem jako obiekt przeznaczony dla wąskiej grupy osób – niektórzy widzą to inaczej, uważając świątynię za łatwo dostępną, mimo wzmianki o reliktach otaczającego ją wału¹²⁷ – i domyślać się genezy przeznaczonego dla ogółu ludności kościoła św. Maurycego w osadzie otwartej związanej z przeprawą, a być może też targiem¹²⁸. Pewną analogię mógłby stanowić w takim przypadku Solec (z tym samym wezwaniem kościoła w hipotetycznym grodzie) z Piotrawinem.

W drugiej połowie XI wieku zapewne przy kościele św. Marii, doposażonym później grodem w Łagowie (może z braku innych możliwości bliżej Zawichostu), powstała grupa kanonicka. Z kolei w XII wieku, wraz z pojawieniem się powszechnej dziesięciny zbożowej, powstały powinności dziesięcinne wobec świątyń zawichojskich. Krótko potem doszło do załamania się zawichojskiej grupy kanonickiej¹²⁹. Najpóźniej w końcu XII stulecia funkcjonujące w Zawichoście kościoły wraz z dochodami weszły do uposażenia kanoników sandomierskich oraz być może archidiakonii zawichojskiej. Moment powstania okręgów dziesięcinnych pozwala odtworzyć ówczesnych zasięg oddziaływania kościoła św. Maurycego na wschód od Wisły (gdzie spod jego

¹²⁴ Rodzińska-Choraży i Wyczółkowski, „Kilka uwag”, 368-369.

¹²⁵ „Wystarczy [...] podkreślić, że odkrycie tetrakonchosa [...] przekreśliło wszystkie hipotezy lokujące tę świątynię w innym miejscu” [Wyczółkowski, „Topografia”, 137, przyp. 13].

¹²⁶ Buko, *Archeologia*, 241, ryc. 10.25; Buko, „Sandomierz”, mapa II. 3.; Chyła, „Wokół lokacji”, 78, ryc. V.1.; Dunin-Wąsowicz, „Kult”, 97; Henryk Maruszczak, „Geologiczne i geomorfologiczne warunki rozwoju zespołu osadniczego na Wzgórzu Zawichojskim”, w: Tabaczyński, Wyczółkowski i Cyngot, red., *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, 105, ryc. VIII.4.; Wyczółkowski, „Topografia”, 133-134.

¹²⁷ Wyczółkowski, „Topografia”, 137-138.

¹²⁸ Poza grodami właśnie przy targach od dawna upatrywano najstarszych kościołów [Por. Eugeniusz Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004), 21]. Część badaczy wiąże z przeprawą i targiem osadę w Trójcy [Por. Chyła, „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”, w: Antoni Cząstka i in., *Trójca pod Zawichostem – na królewskim szlaku. Historia kościoła i prace konserwatorskie*, 16].

¹²⁹ Szymański, *Kanonikat*, 36.

wpływów musiały już wtedy odpaść tereny związane z kościołem w Świeciechowie), bo uposażenie świątyni wraz z rozdzieleniem dochodów poszczególnych prebend kolegiaty sandomierskiej przypadło scholastykowi sandomierskiemu, co zostało utrwalone w zapisach z XV wieku.

Ważne, choć trudne do precyzyjnej rekonstrukcji zmiany zaszły w czasie reform struktur kościelnych w XIII wieku. Po lokacji na prawie niemieckim świątynią parafialną Zawichostu (oraz należących do kolegiaty sandomierskiej Popowic i leżących na południowy wschód od miasta i może skomunikowanych z nim przeprawą położoną na południe od niego Chwałowic) stał się kościół Wniebowzięcia NMP. Zapewne w tym okresie powstały także parafie przy kościołach św. Maurycego i Świętej Trójcy, a spod wpływów tego pierwszego ostatecznie wyłączono wtedy tereny na lewym brzegu Wisły. Niemal równocześnie lub krótko potem większość parafii św. Maurycego została nadana klaryskom, które wkrótce opuściły Zawichost. Ostatnią zmianą w średniowieczu dotyczącą opisywanej świątyni było przeniesienie siedziby związanej z nią parafii do Borowa w 1465 r.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Visitatio ecclesiarum in Archidiaconatu Zawichostensi a. D. 1598, rkps Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Akta wizytacji kapitulnych AV Cap 12.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Acta Camerae Apostolicae. T. 1, 1207-1344. T. 2, 1344-1374. Wyd. Jan Ptaśnik. Kraków: Sumptibus Academiae Litterarum Cracoviensis, 1913.

Długosz, Jan. *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*. Wyd. Aleksander Przeździecki. T. 1-3. Kraków: Ex Typographia Kirchmajeriana, 1863-1864.

Kodeks dyplomatyczny Małopolski. T. 1. Wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1876. T. 2, 1886. T. 4, 1905.

Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum). Wyd. Zofia Leszczyńska-Skrętowa. Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968.

Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. 5, Dokumenty z lat 1401-1440. Wyd. Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970.

OPRACOWANIA

- Buko, Andrzej. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2005.
- Buko, Andrzej. „Polska w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego: bilans założeń i wyników programu”. W: *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. Andrzej Buko i Zygmunt Świechowski, 7-17. Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków–Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk–Stowarzyszenie Patria Polonorum, 2000.
- Buko, Andrzej. „Sandomierz i Zawichost we wczesnym średniowieczu: sojusznicy czy rywale?”. W: *Lapides Viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej*, red. Jerzy Gadomski, Adam Małkiewicz, Teresa Rodzińska-Chorąży i Andrzej Włodarek, 259-268. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
- Chachaj, Jacek. „Zarys dziejów parafii Popkowice do początków XVII wieku”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 110 (2018): 93-118.
- Chyła, Roman. „Dzieje kościoła i parafii pw. Św. Trójcy do początków XIX wieku”. W: Antoni Cząstka, Roman Chyła, Agata Dworzak, Marcin Gruszczyński, Ewelina Dziopak-Gruszczyńska i Monika Bajka, *Trójca pod Zawichostem – na królewskim szlaku. Historia kościoła i prace konserwatorskie*, 23-31. Zawichost: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2019.
- Chyła, Roman. „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”. W: Antoni Cząstka, Roman Chyła, Agata Dworzak, Marcin Gruszczyński, Ewelina Dziopak-Gruszczyńska i Monika Bajka, *Trójca pod Zawichostem – na królewskim szlaku. Historia kościoła i prace konserwatorskie*, 13-21. Zawichost: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2019.
- Chyła, Roman. „Tajemnice wczesnośredniowiecznej Trójcy”. *Zeszyty Sandomierskie. Biuletyn Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego* 27, nr 50 (2021): 47-52.
- Chyła, Roman. „Wokół lokacji Sandomierza i Zawichostu”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 77-85. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Dobosz, Józef. *Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002.
- Dunin-Wąsowicz, Teresa. „Kult świętego Maurycego i Legionu Tebańskiego w Zawichoście”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 95-98. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Grocholski, Henryk. „Powstanie archidiaconatu zawichojskiego i jego najstarsze kościoły do połowy XIV w.”. *Roczniki Humanistyczne* 13, z. 2 (1965): 151-162.
- Karczewski, Dariusz. „Rozwój sieci miast klasztornych w Polsce do połowy XVI wieku”. W: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. Marek Derwich i Anna Pobóg-Lenartowicz, 137-150. Wrocław–Opole: Pracownia Badań nad Dziejami Zakonów i Kongregacji Kościelnych (LARHCOR), 2000.
- Kuraś, Stanisław, oprac. *Dzieje Lubelszczyzny*. T. 3, *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983.
- Lalik, Tadeusz. „Zawichost we wcześniejszym średniowieczu”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 37-45. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.

- Litak, Stanisław. *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2006.
- Maruszczak, Henryk. „Geologiczne i geomorfologiczne warunki rozwoju zespołu osadniczego na Wzgórzu Zawichojskim”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 101-113. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Piotrowski, Marcin. „Cmentarzysko odkryte przy reliktach kościoła św. Maurycego w Zawichoście. Badania 1996-1998”. W: *Szkice zawichojskie*, red. Teresa Dunin-Wąsowicz i Stanisław Tabaczyński, 227-244. Warszawa–Zawichost: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk–Fundacja Antiquitas, 1999.
- Pleszczyński, Andrzej. „Podłoże polityczne i ideowe fundacji Bolesława Wstydliwego dla zakonu klarysek w Zawichoście”. W: *Peregrinatio ad veritatem. Studia ofiarowane Profesor Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. Urszula Borkowska, Czesław Deptuła, Ryszard Knapiński, Zbigniew Piłat i Eugeniusz Wiśniowski, 381-392. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2004.
- Poniewozik, Leszek. „Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice w średniowieczu”. *Roczniki Humanistyczne* 43, z. 2 (1995): 5-57.
- Poniewozik, Leszek. *Pralaci i kanonicy sandomierscy w okresie średniowiecza*. Toruń: Dom Wydawniczy DUET, 2004.
- Rodzińska-Choraży, Teresa. „Tetrakonchos w Zawichoście (pod wezwaniem św. Maurycego?). Analiza relikatów, problem rekonstrukcji i genezy formy”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 181-207. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Rodzińska-Choraży, Teresa i Dariusz Wyczółkowski. „Kilka uwag na temat tetrakonchosu w Zawichoście”. W: *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje. Materiały z sesji naukowej w Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno, 9-11 kwietnia 2008 roku*, red. Tomasz Janiak, 367-388. Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, 2009.
- Rozwałka, Andrzej, Rafał Niedźwiadek i Marek Stasiak. *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO–Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 2005.
- Słupecki, Leszek P. „Osady służebne pod Sandomierzem i Zawichostem”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 47-55. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Stoksik, Janina. „Powstanie i późniejszy rozwój uposażenia klasztoru Klarysek w Krakowie w XIII i XIV wieku”. *Rocznik Krakowski* 35 (1961): 91-128.
- Sułowski, Zygmunt. „Przedlokacyjny Lublin w świetle źródeł pisanych”. W: *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. 1, 30-42. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1965.
- Szymański, Józef. *Kanonikat świecki w Małopolsce od końca XI do połowy XIII wieku*. Lublin: Agencja Wydawniczo-Handlowa Antoni Dudek, 1995.
- Szymański, Józef. „Powstanie i zanik organizacji prepozyturalnej w średniowiecznej Polsce”. *Roczniki Humanistyczne* 15, z. 2 (1967): 49-84.
- Szymański, Józef. „Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko zawichojsko-sandomierskie”. *Roczniki Humanistyczne* 12, z. 2 (1964): 215-229.

- Szymański, Józef. „Wokół genezy organizacji parafialnej w Polsce”. *Przegląd Historyczny* 55, z. 3 (1964): 501-508.
- Tabaczyńska, Eleonora i Stanisław Tabaczyński. „Słowo wstępne”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 15-21. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Tabaczyńska, Eleonora i Stanisław Tabaczyński. „Zawichost – «caput terrae Sandomiriensis»?”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 337-351. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Tabaczyński, Stanisław. „Tetrakonchos z emporą zachodnią na krawędzi skarpy wiślanej w Zawichoście”. W: *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. Andrzej Buko i Zygmunt Świechowski, 191-198. Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków–Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk–Stowarzyszenie Patria Polonorum, 2000.
- Tabaczyński, Stanisław, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot. „Stratygrafia stanowiska «NMP» z relikdami tetrakonchosu”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 157-160. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Tabaczyński, Stanisław, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, red. *Zawichost we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Tomczak, Krzysztof. „Ceramika ze stanowiska przy kościele św. Maurycego w Zawichoście”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 251-283. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Wędzki, Andrzej. „Zawichost”. W: *Słownik starożytności słowiańskich*. T. 7, cz. 1, Y-Ž, red. Gerard Labuda i Zdzisław Stieber, 94-95. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1982.
- Wiśniowski, Eugeniusz. *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004.
- Wojciechowski, Stefan, oprac. *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.
- Wojciechowski, Stefan, Anna Sochacka i Ryszard Szczygieł, oprac. *Dzieje Lubelszczyzny*. T. 4, *Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.
- Wyczółkowski, Dariusz. „Chronologia stanowiska «NMP»”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 163-179. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Wyczółkowski, Dariusz. „Cmentarzysko przy kościele Świętego Maurycego w Zawichoście. Uwagi wstępne”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 217-229. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Wyczółkowski, Dariusz. „Sieć parafialna zaplecza Zawichostu”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 87-93. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.

- Wyczółkowski, Dariusz. „Sposób prowadzenia prac”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 31-34. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Wyczółkowski, Dariusz. „Topografia Zawichostu do czasu lokacji. Z perspektywy archeologii”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 123-145. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.
- Wyczółkowski, Dariusz. „Zawichost – Dzieje badań”. W: *Zawichost we wczesnym średniowieczu*, red. Stanisław Tabaczyński, Dariusz Wyczółkowski i Dorota Cyngot, 21-31. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2018.